BRANIMIR GUŠIĆ

NAJSTARIJE HRVATSKO NASELJENJE OKO NINA

1970

22959

PREDAVANJA

ODRŽANA U JUGOSLAVENSKOJ AKADEMIJI

PREDAVANJA
ODRŽANA U JUGOSLAVENSKOJ AKADEMIJI

Svezak 39

Urednik
Akademik BRANIMIR GUŠIĆ

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI
I UMJETNOSTI

BRANIMIR GUŠIĆ

NAJSTARIJE HRVATSKO NASELJENJE OKO NINA

ZAGREB

1970

Tehnička redakcija, tisak, uvez:

Izdavački zavod Jugoslavenske akademije, Zagreb

NAJSTARIJE HRVATSKO NASELJENJE OKO NINA*

Druže predsjedniče Akademije!
Drugovi akademici!
Dragi gosti!

U vrijeme kada je među našim učenim ljudima ponovno oživio interes za zadarski kraj, a naše se društvo trgnulo i počelo se brinuti oko restauracije Nina, toga najstarijega historijski utvrđenoga glavnoga grada stare hrvatske države, mislim da neće biti na odmet ako se jednom pozabavimo i pitanjem najstarijega hrvatskoga naseljenja u tom kraju. Pitamo se, koji su antropogeografski faktori uslovili naseljenje novonadošlih Hrvata upravo u ovom području, na kakav su oni kraj kod svoga dolaska ovdje naišli i što ih je nagnalo da su upravo ovdje stvorili jezgro najstarije slavenske državne tvorbe u Sredozemlju.

Čitavo područje zadarske pozadine, dakle cijeli kraj od Ninskog zaljeva pa sve do Karinskoga mora i Vranskoga jezera ukazuje nam se iz aviona ili vrhunaca južnoga Velebita kao blago ustalasana krajina sa tri niza uzvišenja, koji kao nastavak Maona, Vira i Paga slijede dinarsko pružanje od SZ na JI i međusobno zatvaraju niz plodnih dolina, bogatih vo-

* Predavanje održano u Jugoslavenskoj Akademiji 9. aprila 1970. u 18 sati.

dom. Ljudska su se naselja smjestila ili duž ovih uzvišenja ili uz ivicu tih zimi često plavljenih dolina. I dok one uredno obrađivane daju bogati urod kraj obilja vode, sjeverne su strane danas puste, šibane burom, što se sa ogoljelih strana nedalekoga Velebita sa nesmiljenom žestinom sručuje preko podvelebitskoga konala i puste Bukovice, odnoseći i ono malo zemljače što je preostala nakon poharanih šuma i pretjerane ispaše kroz tisućljeća.[1] Osim snage vjetra i slana, zasićena kapljicama morske soli, drugi je uništavajući faktor svake vegetacije.

Ali ne u tako davna vremena, sve do dolaska Turaka, ova je krajina bila pokrivena brojnim pretežno hrastovim šumama, što su smanjivale snagu vjetra, štitile zemlju od snažne insolacije i podržavale vlagu i niz vrela, danas najvećim dijelom već i zaboravljenih. Pa i jačina bure bila je manje snažna kad su i strane južnoga Velebita bile zazelenjene i prekrivene u nižim regijama hrastovim, a u višim bukovim šumama. Veliki stalno ponavljani šumski požari, što su ih naročito od 14. stolj. dalje podmetali novonadošli vlaški stočari kako bi povećali prostranstvo planinskih pašnjaka,[2] i velike sječe Venecije i Turaka[3] za dobijanje građevnoga drva, ali još više hiljada vesala za svoje galije i palenja smole za svoja brodogradilišta, brzo su prorijedili ove šume, toliko osjetljive za svaku eksploataciju. Stoka pak sitnoga zuba, napose koza, brzo je obrstila svaku obnovu mladoga naraštaja. Preostajala su pojedinačna stara debla, dok i njih nije zub vremena i snaga sve jačega vjetra polomila, a monsumske jesenje i proljetne kiše isprale tanak sloj zemljače što je pokrivao kamenu vapnenačku podlogu. Stalna predimenzionirana ispaša do kraja je uništila i posljednje busene trave. Izbijao je go kamen, a iz nekad pokrivenoga krasa nastajao je pust goli krš, nepodesan i neprijateljski za obitavanje čovjeka.

[1] B. Gušić: Čovjek i kras (Krš Jugoslavije JAZU I, 1957, 23).

[2] B. Gušić: Naselenje oko Velebita do Turaka (Ž. Poljak i sarad.: Velebit, Zgb. 1969., str. 145).

[3] E. Guttenberg: I boschi et i fondi comunali in Dalmazia, Zara 1870 str. 8. Upor. i F. Rački: Izvodi iz dnevnika M. Sanuda. (Starine JAZU 16, 1884, 165).

Ipak je najveće i najtemeljitije uništavanje ovoga kraja prouzročilo tristogodišnje četovanje na novo stvorenoj turskoj granici, a osobito poslije ciparskoga rata, kada se ta granica bila posve približila samoj morskoj obali.[4] Ipak je čitav pogranični kraj najviše stradao za dugoga dvadesetipetogodišnjega kandijskoga rata, kada je generalni providur Foscolo dao porušiti naselja Grusi, Ljubač, Nerezane, Bokanjac, Filipjakov, Pakoštane, te Biograd, a na tadašnjem turskom zemljištu važne utvrde Novigrad, Obrovac, Karin, Nadin, Vranu i Ostrovicu.[5] Sistematsko pustošenje prevodili su mletački komandanti kod povlačenja graničnih linija poslije mira u Požarevcu i kasnije u Karlovcima.[6] Stvoren je brisani prostor uz granicu pa su popaljene i sve šume kako nebi mogle pružati zaklona pojedinim pljačkaškim četama. Pljačka je bila uzela velike razmjere, u čemu je naročito sudjelovao nemiran stočarski elemenat, što su ga Turci iz unutrašnjosti Balkana bili doveli na granicu zbog četovanja.[7] Starosjedioci su zbog toga bili prisiljeni da napuste svoje domove i da potraže utočište preko mora u Pulji, Abrucima i Markama, ili da se povuku u obližnje gradove ili na otoke gdje su se ipak osjećali u većoj sigurnosti.[8] Samo između 1509 i 1524. god. odvedeno

[4] S. Traljić: Zadar i turska pozadina od XV do potkraj XIX st. (Radovi instituta JAZU u Zadru 11–12, 1965, 213).

[5] Gl. Stanojević: Dalmacija u doba kandijskoga rata (Vetsnik Vojnog Muzeja JNA 5/II str. 69).

[6] V. Lago: Memorie sulla Dalmazia, Venezia III, 1871, 100.

[7] Tako ser Zuane Mocenigo generalni providur konjice u Dalmaciji javlja senatu 3 marta 1567 kako »il contado di Zara ... stà sempre molestato da Martolossi sudditi turcheschi« »et perche ... tutto il contado i deserto, fuggendo chi nell' Istria chi per isole et chi per altri lochi«. (S. Ljubić: Commissiones et relationes Venetae JAZU Zgb. III, 1880, 190).

[8] U svojoj relaciij od god. 1550 Petro Pisani, bivši kapetan Zadra, javlja mletačkom senatu za okolicu Zadra: »qual in vero è bellissimo paese, ma desertato di gente« (S. Ljubić: Commissiones itd. II, 1877, 185), a 8 godina kasnije Christofolo da Canal javlja, da je »la maggior parte delle genti, che habitano fra terre vicine al confini de' Turchi, per tema di non essere presi et morti et andorno ad habitare nelle Marce, nell' Abruzzi et in Puglia, dove haveno trovato maggior sicurtà et più lungo commodo nel sostenarsi« (ibid. p. 110). »(Zara) ha un bellissimo et gran territorio, ma per la incursion turchesche è tuto ruinato et distrutto; et

je u tursko ropstvo iz ovoga kraja više od 10.000 duša[9] i preko 40.000 grla što krupne što sitne stoke.[10]

Ovi »morlaki« mletačkih isprava pritiješnjeni različitim daćama i porezima u Turskoj počeli su postepeno prelaziti na mletački teritorij i tu se na opustjelim nekadašnjim selima naseljavati. Mlečani su ih koristili za obranu svojega teritorija i tako se zgodilo da su se isti »vlasi« međusobno pljačkali jednom u turskoj a drugi puta u mletačkoj službi.[11] Sa opadanjem osmanlijske moći i osiljavanjem turskih feudalaca uz granicu sve više ih je sa svojim obiteljima prelazilo na mletački teritorij, uništavajući sa svojom brojnom stokom osjetljivu krašku vegetaciju.[12]

Ovaj kraj, kojega još mletački providuri u 16. stolj. opisuju kao »territorio grande, bello et fruttifero, nel quale vi sono bellissime campagne et terreni fertili et grassi«[13] oduvijek je služio čovjeku za obitavanje. U to davno doba, na izmaku glacijacija, čovjek je u lovu za velikim dvopapkarima koji su tada u stepskoj klimi u velikim krdima nastavali bogate paš-

tutti li contadini restavano da le incursion, sono fugiti, parte de li qual sono andati ad habitar in Puglia et per la Marcha et parte in Istria et parte sopra le insule di Zara«. (Relacija Leonarda Venerija i Hijeronima Contarena mletačkom senatu 27 oktobra 1525. Ljubić: Commissiones itd. II, 1877, 13).

[9] Relacija Antonija da Mula (Ljubić: Commissiones itd. II, 1877, 173).

[10] S. Traljić o. c. 205.

[11] U relaciji Viktorija Barbadiga, komesa Zadra iz god. 1528 doznajemo kako su baštine oko Vrane ostajale napuštene i neobrađene zbog velikoga straha »del Turchi et Morlachi, che novamente sono venuti ad habitar nel paesee del signor Turco« (S. Ljubić: Commissiones itd. II 1877, 42). A iz relacije Antonija da Mula providura Zadra, saznajemo da je Alojzije Badoer, generalni providur u Dalmaciji, god. 1538 »fece venire dal Banadego, territorio turchesco ... forse 5.000 anime de Morlachi, i quali per sicurtà furono fetti passare in Istria, dove l'hanno passato cacciati dal aere, della strettezza li pascoli e da diffetta dell' acque, et inescati dall'esentioni, che li Turchi li facevano grandissime, s erano levati con le sue famiglie, et ritornavano in Turchia« (S. Ljubić: Commissiones itd. II, 1877, 172).

[12] Vidi brojne dokumente u radu V. Desnice: Istorija kotarskih Uskoka, SAN Bgd. I–II, 1950–1951, passim.

[13] Relacija Alviza Bemba, kapetana Zadra, podnesena mletačkom senatu 26 februara 1563 (S. Ljubić: Commissiones itd. III, 1880, 159).

njake i primorske dubrave Sredozemlja, nalazio svoju egzistenciju. A kada su promjenom klime ti veliki sisari nestali, on je pripitomio kozu i ovcu, koje su divlje živjele u primorskim i osobito otočnim šumama Mediterana. Čovjek je od lovca postao stočar. Slijedeći stare već od velikih sisara istoptane putove, stočar je sada i sa svojim krdima slijedio i tim ovim putovima obnovu vegetacije od mora pa sve do najviših planina u pozadini, zadržavajući se na pojedinim mjestima samo određeno vrijeme i ostavljajući tako dovoljno vremena za nesmetanu obnovu toliko osjetljivoga biljnoga pokrivača na kraškoj podlozi Sredozemlja. Razvio se tip mediteranskoga polunomadskoga stočarstva, koje je ovim krajevima udarilo biljeg kroz tisućljeća i čiji posljednji ostaci nestaju upravo danas pred našim očima.[14]

Osim samoga karaktera kraja prisustvo tih najstarijih paleomediteranskih stočara dokazuju nam brojni ostaci njihovoga kremenog oruđa što se često nalaze u pješčanim nanosima uzduž gorskih kosa, kao što je to slučaj oko Radovina[15] i Kašića, te oko Smilčića,[16] i u samom Ninu,[17] gdje dosižu sve do starijega neolita. Na to najstarije mediteransko naseljenje podsjećaju ostaci matrijarhata kod kasnijih Liburna,[18] te tragovi kamenoga kulta i divinacija izvora žive vode.

Tragovi kamenoga kulta rasijani su po čitavoj istočnoj obali Jadrana. Oni su mi poznati na Krku, u Lici i na Velebitu, te daleko na jugu na brdu Vladimiru u pozadini Ulcinja. U ovoj našoj regiji takav kultni objekt pretstavlja bribirska

[14] Upor. moje radove: Čovjek i kras (Krš Jugoslavije JAZU I, 1957, 23) i Naše Primorje (Pomorski Zbornik JAZU, Zgb. I, 1962.

[15] Š. Batović: Prvi paleolitski nalazi u sjevernoj Dalmaciji (Diadora 3, 1965, 205).

[16] Š. Batović: Stariji neolit u Dalmaciji. Zadar 1966 passim, naročito tab. XXII i XXIII.

[17] Š. Batović: Nin u prapovijesti (Nin, problemi arheoloških i tra˘ivanja, Zadar 1968 str. 9 i tab. 4); isti: Nin u prapovijesno doba (Radovi instituta JAZU u Zadru 16–17, 1969, 12) .

[18] M. Suić: Važnost izučavanja etničke stratigrafije naših krajeva u predslavensko doba (Filozofski fakultet u Zadru 1956 57, Zadar, 1958, 102); isti: Iz mediteranske baštine jadranskih Ilira (Radovi zadarskog Filoz. fak., Zadar 4, 1966, 44).

Ostrovica, poznati srednjovjekovni burg[19] i županska starohrvatska gradina.[20] Na ovalnom oko 300 m visokom kamenom postolju uzdiže se još cca 15 m viša umjetno obrađena stijena, na koju su nekada vodile u kamen usječene stepenice, a čiji je vrh krunila branič-kula srednjovjekovne gradine. Ova je gradina još za vrijeme Turaka bila nastavana, a do temelja ju je srušio mletački general Foscolo poslije kandijskoga rata. Rušenje je bilo temeljito, tako da se danas naziru tek neznatni tragovi temelja negdašnjih zidina. Srušeni građevni materijal upotrijebili su okolni seljaci za gradnju svojih kuća i ograda. Po veličini toga kamenja možemo zaključiti da su osnovi srednjovjekovne utvrde stajali na starim ilirskim ili možda još i paleomediteranskim temeljima. Ali premda je i čitava uzvisina uokolo kamenoga postamenta puna ilirske keramike i drugih ostataka, sama ilirska gradina, kako se to još i danas može vidjeti, stajala je na susjednoj višoj glavici Orlovači, 406 m, gdje se dobro razaznavaju ostaci ovalnoga utvrđenja. Na glavici Ostrovice je sa istočne i sa zapadne strane obrađene okomite kamene grede na uravnjenom kamenom postamentu isklesana po jedna jama u živu stijenu u obliku pravilnoga paralelograma dubine 2–3 m pravilnih strana. Obzirom na njihov simetričan položaj mogle bi i one pripadati kultnoj upotrebi. Teško je vjerovati da bi one bile tako pravilno locirane za kakvu profanu svrhu.

[19] Često se spominje naročito u 13 st. za borbi između Ljudevita i knezova Bribirskih. (S. Ljubić: Listine o odnošajih izmegju južnoga Slavenstva i Mletačke republike. JAZU I–III, 1868–1877, passim).

[20] Upor. L. Jelić: Povjesno-topografične crtice o biograd'skom primorju. (Vjesnik hrv. arh. dr. NS III, 1898, 37). Navodno sa gradine Ostrovice potiču dva natpisa pisana goticom 14. odnosno 15. stolj. Prvoga je, u kome se spominje »rex Zonemeriu«(s), objavio fra Marun u Starohrvatskoj Prosvjeti (III, 1897, 3), a o drugom, koji je datiran sa godinom 1400. spominje se neki nama bliže nepoznati Paulus de genere Subich. O ovom natpisu sa kursivnim gotičkim pismom raspravljali su F. Brlić (Bullettino di arch. e storia dalmata, Split X 1887, 110 i XVIII, 1895, 7) i Š. Ljubić (Viestnik hrv. arkeološkoga družtva Zgb. VIII. 1891, 8 i u Starohrvatskoj Prosvjeti Knin I, 1895, 71), te o. J. Vladić (Glasnik jugosl. Franjevaca 1890 br. 10). Svakako je teško razumjeti što je moglo nekoga poukati da u 13. i 14. stoli., dakle punih 400 godina nakon njegove pogibije, u crkvi na ostrovičkom gradu spominje u natpisu kralja Zvonimira?

Štovanje izvor vode, što se u mnogim našim kraškim krajevima sačuvalo gotovo sve do današnjega dana, također moramo ubrojiti u paleomediteranski kulturni krug. Mi ga poznajemo u susjednom Velebitu i u Lici, a evo nalazimo mu tragove i u ovom našem kraju. Rimski vodovod za Vranu odnosno za Zadar,[21] koji je još i danas dobro vidljiv crpio je svoju vodu iz snažnih vokliških izvora Bibe i Škorolića, dvaju potočića koji čitavo ljeto, i za sušnih godina, uvijek obiluju svježom vodom. Između nekoliko izvora potočića Bibe, onaj koji zapadno od ruševina srednjovjekovnoga utvrđenoga grada prolazi negdašnjim podgrađem, a sudeći po nekim ostacima i nekad rimskim naseljem, izvire kao snažan vrutak iz Pećine, gdje počinje jedan još danas vidljivi krak rimskoga vodovoda i gdje žene iz susjednih kuća u hodniku u samoj pećini običavaju prati svoje biljce. Stijena je sa zapadne strane probijena, pa se tako kroz pećinski hodnik izlazi nakon nekih 20 m u rasjelinu, gdje iz sjeverne stijene kroz nizak hodnik izbija iz pećine snažan potočić. Tim potočićem može se uvući dublje u pećinu, koja se nakon daljnih cca 15–20 m proširuje u veći slobodan prostor obično ispunjen malenim jezercem. Ovdje je nedavno nađena krasno izrađena rimska ara, koja je, nadam se, završila u zadarskom muzeju, a koja nam bjelodano svjedoči da se radi o sakralnom mjestu čije početke moramo svakako tražiti davno prije nego što je ovaj tobože romanizirani Ilir, ovdje postavio svoju aru.

O samom Ninu ne možemo u to doba još ništa pouzdano reći. Vrlo je vjerojatno da je već i tada na tom poluotoku postojalo neko ribarsko naselje. Mjesto će se znatnije razviti tek kasnije kada će trgovci iz istočnoga Mediterana početi i na Jadranu osnivati svoje prve trgovačke emporije. Da je takovih naselja na našoj obali zaista bilo, dokazuje između ostaloga i nalaz mikenskoga novca u obliku nevelike mjedene šipke

[21] Vidi G. Alačević: L'antichissimo aquedotto di Zara (Supplemento del Bullettino di arch. e stor. dalm. Split XXI, 1898, No I) i L. Jelić: Povijesno-topografske crtice itd. (Vjesnik hrv. arh. dr. Zgb. NS III, 1898, 33).

nađenoga u biokovskom primorju nedaleko Makarske.[22] A i sam smještaj na poluotoku uz dobro zaštićenu luku, slično kao i stara Jadera, a kako se čini i okrugla forma naselja karakteristični su za sve takove trgovačke emporije paleomediteranskoga kulturnoga kruga. Za postojanje takvoga trgovačkoga naselja govori i bogatstvo nađene uvezene grčke, etrušćanske i venetske keramike u susjednim ilirskim gradinskim naseljima i grobovima, napose na Vijencu, Beretinovoj gradini i drugima. Ali i samo ime Aenona uvodi nas u paleomediteranski kulturni krug,[23] a susjedni hrvatski nazivi Ljubljana – Ljubač navode nas na paralelizam Aenona – Aemona = Ljubljana.

Dolaskom Indoevropljana formira se niz različitih ilirskih plemena uz istočnu obalu Jadrana. Ona veoma brzo prelaze i na susjedni Apeninski poluotok i postaju tako gotovo kroz pola milenija gospodari Jadranskoga mora. Predjel o kojemu mi ovdje govorimo u to je vrijeme domovina Liburna. Oni se poprilično razlikuju od susjednih ilirskih plemena, a mnogi znakovi u njihovoj organizaciji kao i u vjerovanju daju naslutiti da su u njihovom etnogenetskom procesu raniji stanovnici ovoga kraja, paleomediteranci, igrali vidnu ulogu. To zaključujemo po ostacima matrijarhata i po položaju što ga uopće žena igra u liburnijskom društvu, po elementima društvenog uređenja i brojčanom sustavu uopće, po pokapanju pokojnika u zgrčenom položaju, da istaknemo samo najočitije.[24] Veoma nam se čini vjerojatno, da i čitav niz kasnijih liburnijskih naselja vuku svoje porijeklo iz toga paleomediteranskoga kruga. Nekako u ovo doba moramo datirati i ono megalitsko kamenje, što ga nalazimo u temeljima zidova niza

[22] Fimmen: Die kretisch mykenische Kultur, Leipzig–Berlin 1921 str. 122.

[23] M. Suić: Nin u antici (Nin, problemi arh. istraž. Zadar 1963, 36); isti: Antični Nin (Aenona) i njegovi spomenici (Radovi i..st. JAZU u Zadru 16–17, 1969, 62).

[24] M. Suić: Važnost izučavanja etničke stratigrafije naših krajeva u preslavensko doba (Fi ozofski fakultet u Zadru 1956/57, Zadar 1958 str. 102); Š. Batović: Nin u prapovijesno doba (Radovi inst. JAZU u Zadru 16–17, 1969, 31).

libarnijskih utvrđenih naselja, a koji se način gradnje bitno razlikuje od obrambenih nasipa nabacanih od neobrađena kamenja, toliko karakterističnih za brojna ilirska naselja.

Tada perimediteransko polunomadsko stočarstvo pretstavlja osnovnu ekonomsku bazu života naroda u okviru najvećega dijela Sredozemlja. Prikloniv̌ši se ekološkim mogućnostima kraja, čovjek Sredozemlja sa svojom stokom sitnoga zuba, pripitomljenom kozom i ovcom, prati u stopu razvitak vegetacije od mora do visokih planinskih pašnjaka u pozadini. On tako spaja u jedinstvenu ekumenu široko područje od morske obale pa sve do snijegom pokrivenih vrhunaca u unutrašnjosti, obilježavajući na taj način granicu Sredozemlja na visokim vrhovima perimediteranskoga orogena. I upravo zbog toga mi u pojam Sredozemlja moramo ubrojiti ne samo uzan pojas uz morsku obalu nego i čitavu pozadinu sve do razvođa, jer to sve čini jedinstveno područje mediteranskoga čovjeka.[25] To je onaj način života, što nam ga je neumrli pjesnik toliko živo opisao u IX. pjevanju gdje govori o posjetu Odiseja jednookom Polifemu u Kiklopskoj zemlji.[26] To je slika kakovu svi mi koji smo prolazili ljetnim stanovima naših dinarskih stočara toliko dobro poznajemo Tako je ekumena naših Liburna sezala od zadarskih otoka i Paga sve do Dinare i najviših velebitskih vrhunaca. Ime tadašnjega poluotoka a danas otoka Vir također nas podsjeća na njegovo korištenje kao zimskoga pasišta okolnih stočara.[27]

Sa Liburnima ulazi i naš kraj u svijetlo historije. Brojni ostaci njihovih gradinskih naselja živi su svjedoci guste napučenosti čitavoga kraja. Gotovo bismo mogli reći da su sva istaknuta uzvišenja upotrebljena za stanovanje, a neka od njih kao Vijenac, Radovin, Kašić, Nadin, Tinj, Podgrađe, Or-

[25] Upor. moje rasprave: Čovjek i kras (Krš Jugoslavije JAZU 1, 1957, 24 i dalje); Naše Primorje (Pomorski Zbornik JAZU Zgb. 1, 1962, 20); Čovjek i voda u krasu (Krš Jugoslavije JAZU 6, 1969, 10); itd.

[26] Odiseja IX, 108.

[27] Škiptarski verri (čitaj viri) = zimska ispaša. Uporedi Virpazar kod Skadarskog jezera, nekada zimska ispaša plemena Tuza (M. Šufflay: Srbi i Arbanasi, Bgd. 1925, 61). Vidi *βερρια* = zimska ispaša (I. G. von Hahn: Albanesische Studien Jena III, 1854, 7).

lovača kod Ostrovice, Bribirska glavica i još čitav niz drugih odaju znatnu veličinu i bogatu napučenost. Od Ljubljane, gdje na samom rtu nekad templarska srednjovjekovna gradina čuva morski prolaz između susjednoga otoka Paga i kopna, pa preko Dvorine i Vijenca, te Grabove glavice i Podvršja sve do Miolovića gradine više Baščice nailazimo na neprekinuti niz većih i manjih gradinskih naselja, a čitav kraj prepun ilirske keramike i grobnih humaka. Sav greben prema moru istočno od glavice na kojoj stoje ruševine srednjovjekovnoga burga, presječen je ogromnim obrambenim nasipom, a čitav taj sistem naselja kulminira u Vijencu, karakteristično uravnanom i na istoku nekoliko metara visokim danas travom obraslim nasipom ovičenom gradištu poviše Plemića, prepunim žara i ilirske keramike, a čija je neposredna okolina sva posuta bezbrojnim ilirskim grobovima. Dalje prema istoku druga je takova Beretina gradina, na kojoj je Batović posljednjih godina vršio sistematska istraživanja,[28] a treća, ne mnogo manja nedaleka Miolovića gradina više Baščice.

Sva su ta gradinska naselja bila smještena na kosi ispod koje se s obje strane pružaju široke doline, još i danas bogate vodom i izvrsnom pašom. Kako je pored primitivne zemljoradnje stočarstvo činilo glavnu ekonomsku bazu, a to nam potvrđuju i obilni nalazi ovčjih i kozjih kostiju nađenih u tim naseljima,[29] to je očigledno da je taj kraj bio osobito podesan za zimski boravak velikih stada i njihovih stanovnika. Da su tada još i sjeverne danas opustjele strane tih uzdužnih kosa bile još pod zelenim pokrivačem dokazuju nam ostaci takovih naselja u danas pustom kršu, kao što su Gradina u Vrsima, Šibenička glavica više Ražanca, te u pozadini Vinjerca više Slivnice Lergova gradina[30] i Gradina od Bokulje.

Već smo spomenuli da je stočarstvo tada činilo osnovu ekonomskoga života. Na to nam ukazuju razni kultovi, a posebno antička tradicija o preradi vune i izvozu vunenih proizvoda,

[28] Š. Batović: Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu (Diadora, Zadar 4, 1968, 53).

[29] Š. Batović: Stariji neolit u Dalmaciji, Zadar 1966, 78.

[30] I. Rubić: Splitski argonauti kroz sjeverodalmatinski arhipelag. P. O. iz Jadranske straže 18, 1940, 12.

o čemu nas izvješćuje Plinije Stariji u svojoj Historiji.[31] Sva ta velika i bogata stada koja su brojila na desetke hiljada grla nisu mogla u tom kraju boraviti cijelu godinu. Ona su, da bi uvijek imala dovoljno svježe paše, po starom pravilu perimediteranskoga stočarstva, slijedila obnovu vegetacije tokom godišnjih doba, provodeći ljetnje najtoplije mjesece na subalpinskim pasištima južnoga Velebita. Velebitske su najviše kose oduvijek bile zauzete prostranim livadama, a one su bile još bogatije pašom kada je lisnata gora prekrivala i sve niže strane ove prostrane planine. Prisustvo tih stočara već od najstarijih vremena odaje nam kameni kult na Malom Rujnu[32] i nalazi kamenih sjekira, od kojih je jedna bila nađena na Ripišću više Kraljičinih Vrata, što sam je vidio u negdašnjoj zbirci Boška Desnice u Obrovcu, a druga kraj vrela kod crkve sv. Ivana na Gori u Lici, koja je također sa čitavom zbirkom Nikole Omčikusa u Medku postala žrtvom zadnjega rata. Najočitiji pak dokaz da su velebitska pasišta od Ilira upotrebljavana za ljetni boravak pretstavlja poznati »Pisani kamen« u Begovači u sjevernom Velebitu.[33] Tu su rimski upravljači odredili sbbodan prilaz do na daleko jedinoga jačega izvora žive vode što je ležao na teritoriju japodskoga plemena Parentina, liburnijskom plemenu Ortoplina, čiji se centar nalazio u Sinici na obali mora. Ortoplinima je ta dozvola mogla biti samo od koristi kad su sa svojim stadima ljetovali na prostranim pašnjacima Jezera podno Rajinca.[34]

[31] »Istriae Liburniaeque pilo propior quam lanae pexis aliena vestibus« Plinius: Naturalis historia VIII, 191.

[32] Na Malom Rujnu ima kamen zvan Baba na kojega planinke stavljaju »po starom običaju« nešto žita i sira »da bi bog dao, da godina bude muzna« i plodna.

[33] J. Brunšmid: Arheološke bilješke iz Dalmacije i Panonije (Vjesnik hrv. arh. dr. NS III, 1898, 174 i NS V, 1901, 99), te K. Patsch: Die Lika in römischer Zeit (Schriften der Balkankomission. Kais. Akademie der Wissenschaften Wien 1900, 22).

[34] B. Gušić: čovjek i kras (Krš Jugoslavije JAZU I, 1957, 32); isti: Dabri (Dabri i susjedna sela srednjeg Velebita JAZU 1959, 18); isti: Naše Primorje (Pomorski Zbornik JAZU I, 1962 37); isti: Ponovno o šumama u Velebitu (Priroda 56, 1969, 291); isti: Čovjek i voda u krasu (Krš Jugoslavije JAZU 6, 1969, 8); isti: Naselenje oko Velebita do Turaka (Ž. Poljak i saradnici: Velebit, Zgb. 1969, 137).

Sam Nin postaje u tom razdoblju značajno središte liburnijske zajednice. Sa svojom paleomediteranskom jezgrom on se razvija u snažan trgovački centar, naročito za vrijeme liburnijske prevlasti na Jadranu. Naselje, vjerojatno zaštićeno megalitskim zidom i suhozidnim nasipom, već je tada zauzimalo površinu kasnijega antičnoga grada, a kružni oblik polisa dali su mu još njegovi osnivači paleomediteranci. Kao koncentričan tip naselja on je već tada svoje središte, kako po svemu izgleda, postavio na najvišem mjestu, gdje će za rimske vladavine stajati forum antiknoga grada. Nedostaju još arheološka istraživanja koja bi nas mogla bolje upoznati sa detaljima ovoga naselja u to vrijeme. Jednako tako nisu nam još poznati odnosi između liburnijskoga Nina i susjednoga Jadera, premda nam izgleda kao da je Nin, vjerojatno zbog svoje zaštićenosti, u vrijeme liburnijske samostalnosti igrao mnogo važniju ulogu od tadašnjega Zadra. Prema istraživanjima Vj. Maštrovića Nin je prokopom bio vezan sa Prežnikom na vanjskoj obali, što je tadašnjim brodovima omogućavalo brzo sklanjanje u zaštićenu ninsku luku odnosno nenadano pojavljivanje u zadarskom konalu u slučaju potrebe.[35] Osim toga izgleda da Jadera nije pripadala istome liburnijskom plemenu kao Nin nego nekom drugom članu liburnijskoga saveza. Pored imena[33] na to nas upućuje i činjenica da je nakon rimskoga osvajanja opustjela Jadera napučena velikim brojem rim-

[35] Usmeno saopćenje dr Vjekoslava Maštrovića.

[36] Ako je istina da se među liburnijskim gradovima kod Skilaksa pod imenom Idassa sakriva kasnija Jadera, onda bi i početke ove gradske aglomeracije trebali staviti u paleomediteranski kulturni krug kao sva ostala toponima sa nastavkom :-issa, -assa, što bi se poklapalo sa neizinim smještajem na poluotoku (kao Nin, Trogir, Stobreč, itd.). On bi trebala da bude sijelo liburnijskoga plemena Jadestina (po nadenom atpisu C. I L. III, 2919: »ab ordine Jadestino« i prema antiknim piscima. Njen prvotni naziv Jader, kako je to već Mommsen zaključio (C. I. L. III str. 374) svakako potsjeća na rječicu Jadro kod Solina i potok Jadar, pritoku Drinjače nedaleko Srebrenice u Bosni, te na rječicu Jadro škiptarski Giadri, pritoku Drima nedaleko Skadra. Upor. i Jadro kod Šibenika. Vidi: A. Mayer: Die Sprache der alten Illyrier (Schriften der Balkankomission der österreichischen Akademie, Wien I, 1957, 159) i P. Skok: Studije iz ilirske toponomastike (Glasnik Zem. Muz. u BiH, Sarajevo XIX, 1917, 124).

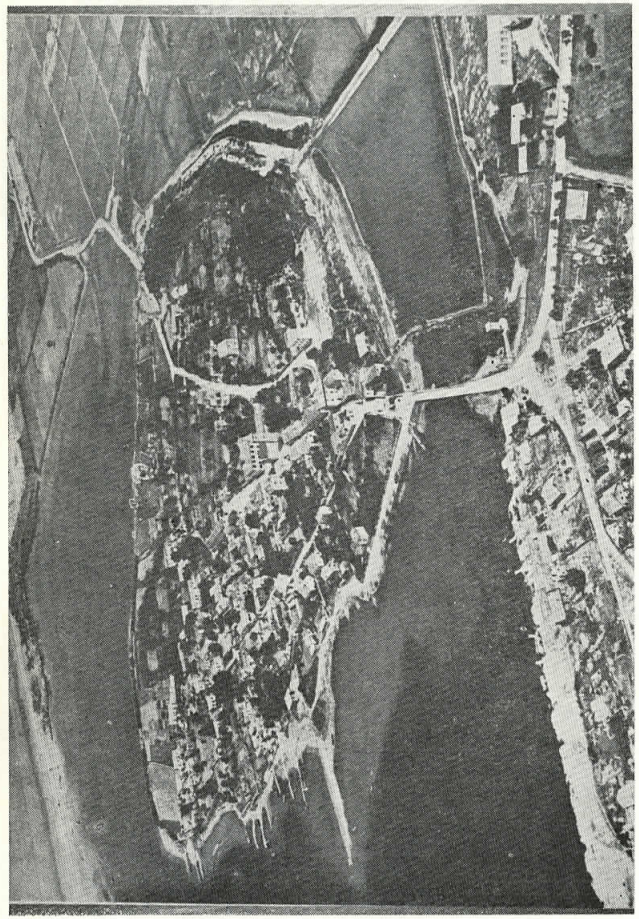

Položaj Nina na negdašnjem poluotoku

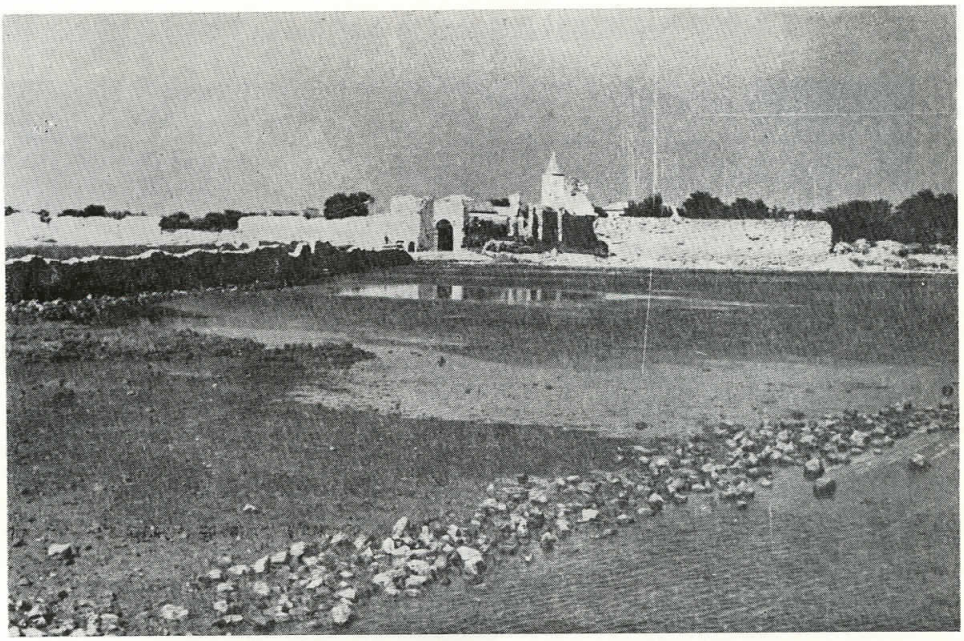

Ninske zidine sa istoka

Rimski forum u Ninu

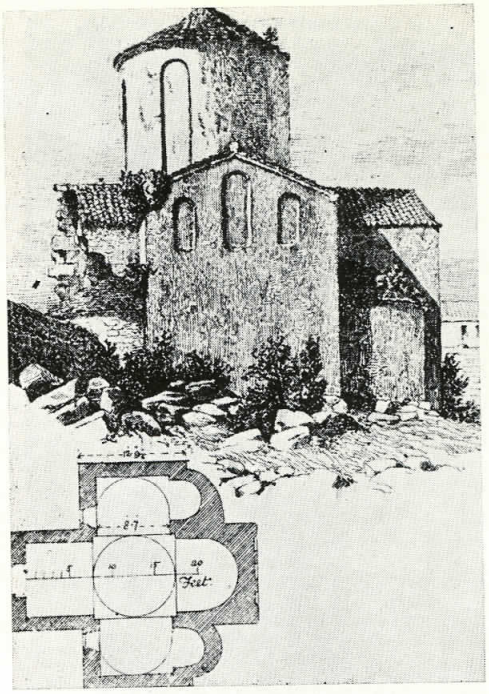

Jacksonov crtež sv. Križa

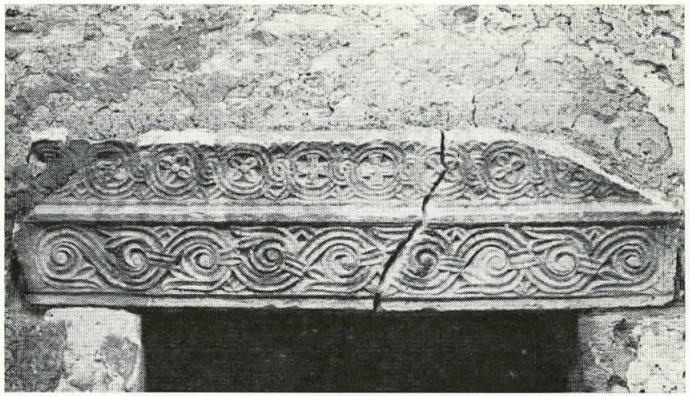

Nadvratnik sv. Križa in situ

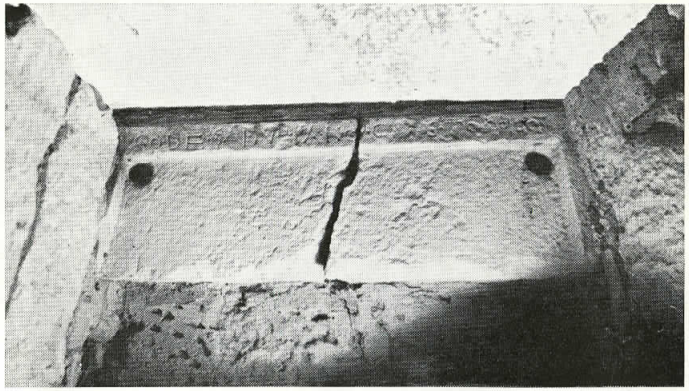

Nadvratnik sv. Križa sa Godečajevim natpisom s donje strane

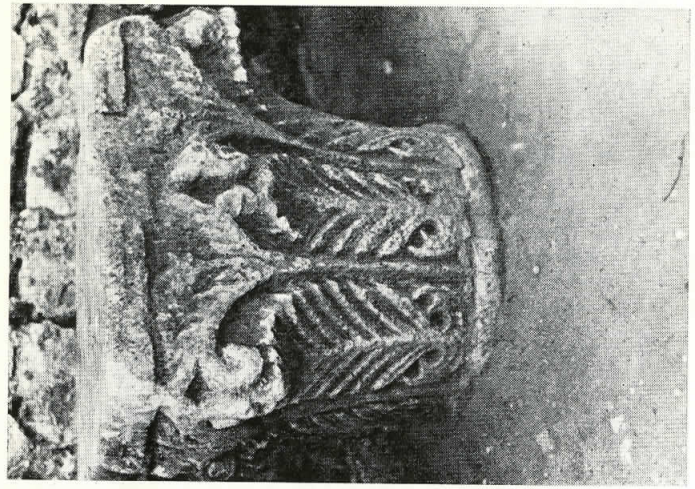

Kapitel velike kolonade sv. Marije

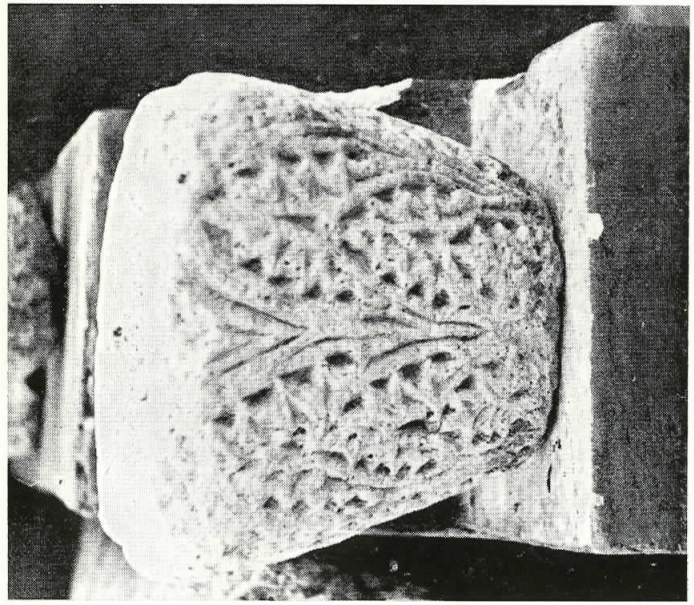

Kapitel nebnice sv. Marije

»Gospin stô« kod župske crkve u Ninu

»Gospin stô« kod solane u Ninu

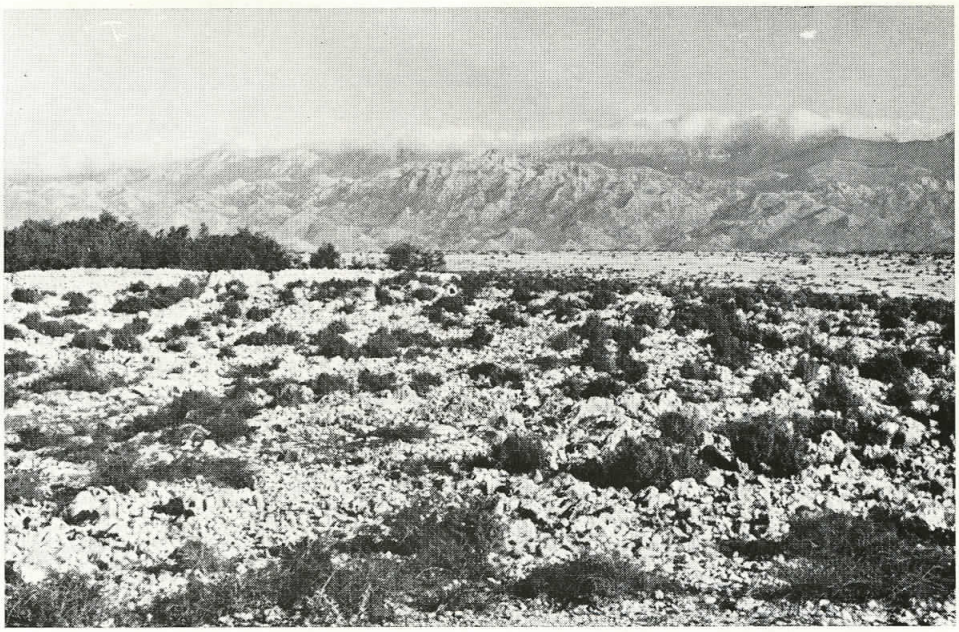

Od bure šibana strana Ravnih Kotara kod sela Jovića

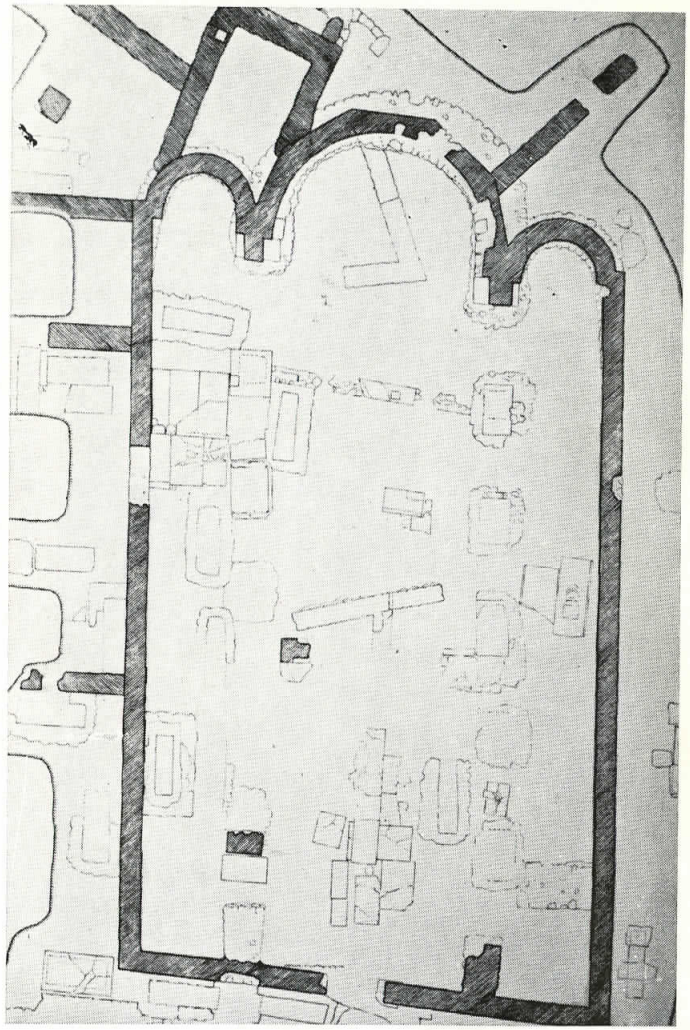

Tlocrt sv. Marije prema zabilješkama arh arh. E. Dyggve-a

Dio ponutrice sv. Marije.
Danas u arheološkoj zbirci

Dio ponutrice sv. Marije.
Danas uzidan u kući Piazza

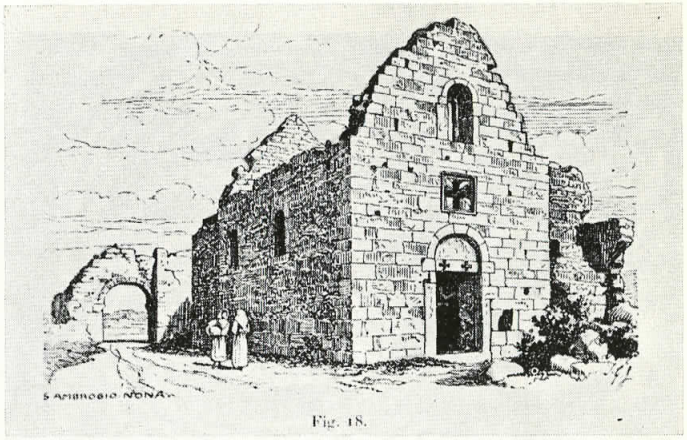

Fig. 18.

Jacksonov crtež sv. Ambroza

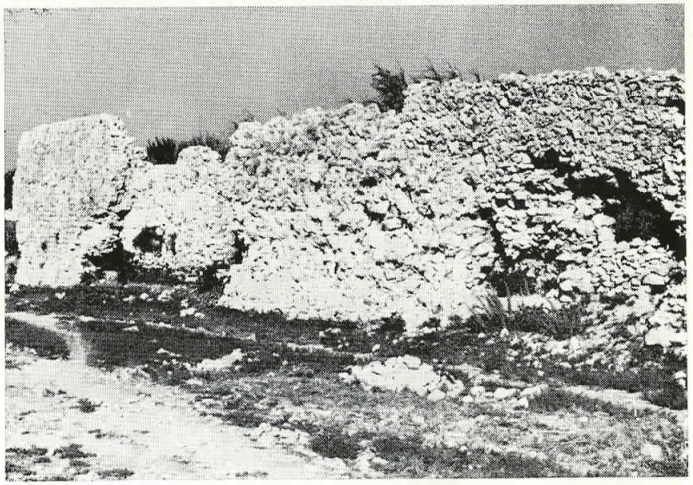

Gradske zidine Nina

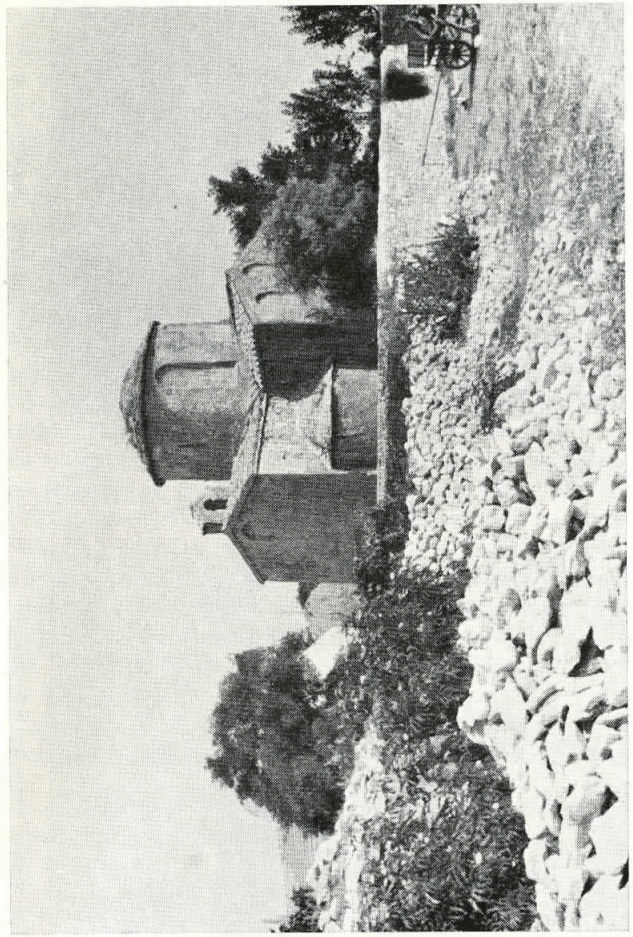

Crkva sv. Križa u Ninu

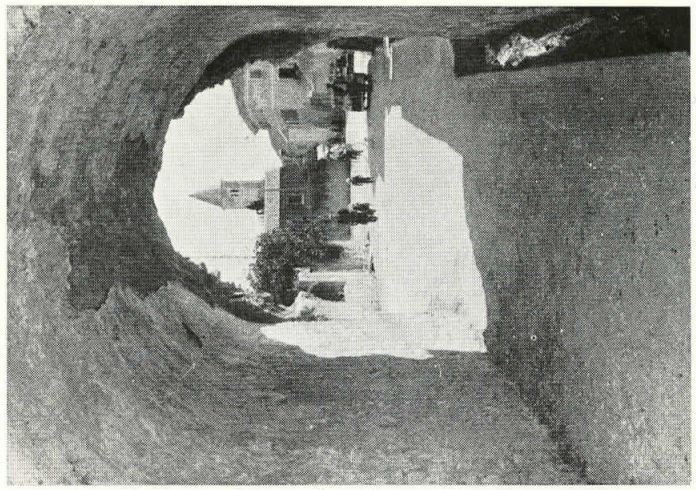

Južna ninska vrata

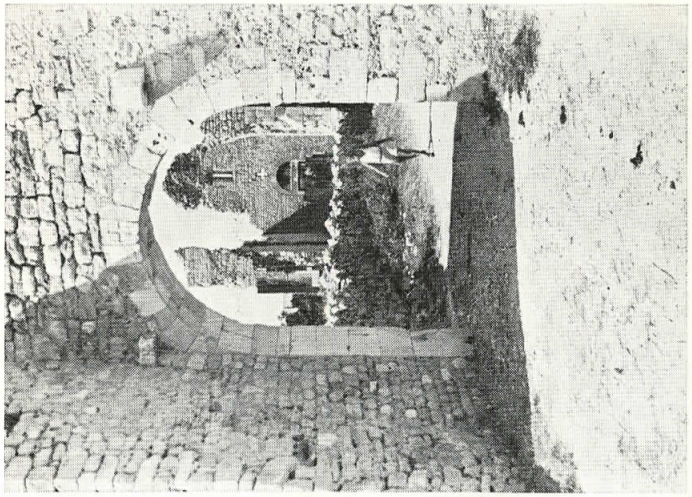

Istočna ninska vrata sa ruševinama sv. Ambroza

skih građana iz susjedne Italije, kojima su podijeljena opsežna imanja u zadarskom ageru, dok je Enona još dugo vremena upravljana domaćim stanovništvom, a zemljišni posjed u okolini nigdje ne pokazuje znakove većih imanja.

Rimska dominacija kao da se u ninskom kraju ostvarila bez velikih potresa. Nin postepeno ulazi u rimsku organizaciju, a neke njegove liburnijske karakteristike preživljuju čak i rimsku epohu. On nikada ne razvija ager po uzoru na rimske gradove, kako to čini npr. Zadar,[37] pa čak i forum rimskoga vremena nastavlja na mjestu ranije gradske jezgre a ne prema zakonima rimske urbanizacije. Svoje rimsko građansko pravo Nin stiče tek za Tiberija, kad je Zadar već davno oppidum civium Romanorum i kako se po svemu čini pun doseljenika iz susjedne Italije. Da je ipak taj razvoj Nina tekao mirno i na sveopće zadovoljstvo dokazuje nam činjenica što su Ninjani već za Augusta predobili za patrona svojega grada toliku uglednu ličnost kao što je to bio Augustov namjesnik u Iliriku Lucije Volusije Saturnin.[38] On je izgleda to ostao i nakon svoga odlaska iz Ilirika, kada je u Rimu obnašao visoku čast gradskoga prefekta do duboke starosti. (Umro je u svojoj 93 godini). Koliko je bio cijenjen u Senatu dokazom nam je strogi i kritični Tacit, koji mu je u svojim Analima posvetio nekoliko toplih redaka.[39] Sigurno je da Ninjani nisu sudjelovali u ilirskim ustancima protiv Rimljana. To nam dokazuje i natpis Gaja Julija Etora, edila i duumvira Enone, koji je od cara Tiberija zbog junaštva u delmatskom ratu bio odlikovan torkvama.[40]

Crkvena tradicija vjerovala je da kršćanstvo u Ninu potječe iz apostolskih vremena i da je sv. Anselmo, jedan od 72

[37] Upor. M. Suić: Antični Nin (Aenona) i njegovi spomenici (Radovi instituta JAZU u Zadru 16–17, 1969, 85 i 88).

[38] Ibid. 71.

[39] »At L. Volusius egregia fama concessit, cui tres et nonaginta anni spatium vivendi praecipuaeque opes bonis artibus, inoffensa tot imperatorum amicitia fuit«. (Tacitus: Annales XIII, 30).

[40] »C(aius) Iulius C(ai) f(ilius) Ser(gia) Aetor, aed(ilis), donatus ab Ti(berio) Cae(sare) Aug(usti) f(ilio) Augusto torq(ue) maiore bello Dalmatico ab honorem II viratus«. C. I. L. III. 3151.

Kristova učenika došao po nalogu sv. Pavla u Nin i ovdje osnovao prvu kršćansku zajednicu.[41] Blagdan sv. Anselma svog tobože prvoga biskupa slavila je ninska crkva veoma svečano uvijek 26. maja. Naši historičari odbacili su ovu legendu i osnutak ninske biskupije prebacili tek u 9. stolj.[42] Međutim je E. Dyggve rukovodeći iskapanjima negdašnje bazilike sv. Marije naišao ispod njenih ostataka na temelje manje starije ranokršćanske crkve, što je siguran dokaz za crkvenu organizaciju već u rano doba kršćanstva.[43] Pa i teško je vjerovati da bi toliki grad kakova je bila antikna Enona sa svojih oko najmanje 10.000 stanovnika bila na izmaku antike bez biskupa.

Centar rimske Aenone činio je forum što je zauzimao najviši dio poluotoka i čije je ostatke nakon iskapanja dr Luke Jelića, zaslužnoga istraživačač ninskih starina, danas djelomično ponovno prekrio korov. Na forumu je izgleda stajao augusteum sa okolnim trijemom, ukrašen kipovima rimskih careva, od kojih su se neki sačuvali do danas.[44] Opseg foruma, koji još nije do kraja utvrđen, pa velebnost hrama, čiju je idealnu rekonstrukciju nakon Jelićevih iskapanja pokušao nacrtati arh. Ć. Iveković,[45] te brojni drugi antični ukrasni ostaci nađeni u posljednjih 300 godina u Ninu i najvećim dijelom razgrabljeni i danas izgubljeni,[46] jasni su svjedoci moći antiknoga grada i bogatstva njegovih stanovnika. Forum nije bio smješten u središtu grada,[47] kako je to bilo pravilo u Rimljana, nego periferno kao što je to bio slučaj u Liburna. To je još jedan dokaz više da se liburnijski utjecaj u gradu zadržao i kroz sve vrijeme rimske dominacije.

[41] C. F. Bianchi: Zara cristiana, Zara II, 1879., 192.

[42] M. Perojević: Ninski biskup Teodozije (prilog Vj. za arh. i hist. dalm. 45, 1922.) i M. Barada: Episcopus chroatensis (Croatia sacra Zgb. II, 1931., 162).

[43] Usmeno saopćenje pok. arh. E. Dyggve-a.

[44] M. Suić: Nin u antici (Nin – problemi arheoloških istraživanja. Zadar 1968., 46).

[45] Danas u Dijecezanskom muzeju u Zagrebu.

[46] Vidi L. Jelić: Spomenici grada Nina (Vj. hrv. arh. dr. NS IV, 1900., 165).

[47] Vidi plan rimske Aenone u M. Suić: Nin u antici (Ibid. tabla XXXII).

Najezde barbara u vrijeme seobe naroda nisu mimoišle ni Enonu. Da li osnovi bazilike sv. Marije, što ih je otkopavao E. Dyggve,[48] a što ih po njenom karakteru možemo ubrojiti u 6. stolj., pripadaju arijanskim Gotima ili su nastali za vrijeme Justinijanove vladavine teško je na osnovu negdašnjih opisa i Dyggveovoga tlorisa, te preostalih spolija danas sa apsolutnom sigurnošću odrediti. Od Jelića, koji je prvi sustavno otkapao tu monumentalnu građevinu, nisu o tome preostale nikakove zabilješke.[49] Samo slaba slika sa jedne razglednice onoga doba daje naslutiti monumentalnost crkve. Od Dyggvea ostao je tek nabačeni tlocrt i niz fotografija,[50] dok noviji nalazi nisu poznati. Prema najstarijem sačuvanom opisu razvalina te crkve iz 17. stolj., što potiče od ninskoga plemića i liječnika dr Ivana Kašića (Cassio) od hiže Petričića, a koji je umro 1698. god.,[51] crkva je bila trobrodna bazilika sa 16 mramornih stupova bogato ukrašenih kapitelima koji su nosili strop od sedre. Sam krov bio je pokriven olovom, a pod sa mozaikom. U crkvi je bilo mnoštvo nadgrobnih ploča, a oko crkve groblje i veliki lijepi zvonik sa tri zvona.[52] Prema usmenom saopćenju pok. direktora dr Abramića prilikom Dyggve-ovih otkapanja nađeni su ostaci mozaika i niz razbijenih nadgrobnih ploča u crkvi bez ukrasa. Ruševine su dugo služile kao kamenolom. Tako su već kao građevni materijal bile upotrebljavane za gradnju gradske kule Kandije Male protiv nadirućih Turaka, gdje se i danas vide u njenim temeljima sa morske strane. One su služile i kasnije za izgradnju okolnih kuća i ograda, a njeni kapiteli kao sjedalice pred op-

[48] Ta je iskapanja vršilo 1928. god. društvo Bihać novčanom pomoći Osječke oblasti, što ju je tada izradio prof. Ljubomir Maštrović, rodom Ninjanin, a tada narodni zastupnik Osijeka, a pod vodstvom arh. E, Dyggve-a.

[49] L. Jelić: Dvorska kapela sv. Križa u Ninu (Djela JAZU Zgb. XIX, 1911., 4).

[50] Dyggve-ov nacrt objavljen je najprije od Lj. Karamana: Iz kolijevke hrvatske prošlosti. M. H. Zgb. 1930., tabla II tlocrta, a kasnije potpunije u: Nin, problemi arh. istraživanja, Zadar 1968., tabla XXXIX. Ja moram biti zahvalan arh. Jerku Marasoviću koji mi je omogućio uvid u Dyggve-ovu ostavštinu.

[51] L. Jelić: Dvorska kapela itd. str. 3.

[52] C. F. Bianchi: Zara cristiana, Zara II, 1879., 256.

činom. U 19. stolj. bile su već posvema razrušene, a temelji pokriveni zemljom. Kukuljević prigodom svoje posjete Ninu god. 1857. opisuje to mjesto: »U kući građana Piazze, na kojem mjestu stajaše prije samostan koludrica, vide se razbacane mnoge glavice od crkvenih stupovah, a na kamenitom i zidanom groblju koludricah stoji u najvećem smradu nečisto blago«.[53] Otkopani temelji danas su posve zatrpani i mjesto je pretvoreno u oranicu, a vlasnik zemlje je i posljednje ostatke temelja prodao kao građevni materijal. Tri mramorna kapitela ravenatskoga tipa kao i preostali veliki kapiteli glavne kolonade ukrašeni palminim lišćem u kombinaciji sa akantusovim bodljikava oblika, a koji su nekada prema opisu Jelića služili kao sjedalice pred kućom gradskog načelnika Vigata u srednjoj ulici kod donjih vrata,[54] danas su spremljeni u arheološkoj zbirci u Ninu. Već su Dyggve i Abramić tada na osnovu ovih kapitela i oblika glavne apside, zaključivali da se radi o bazilici ravenatskog tipa 5. ili 6. stolj., a čemu se danas priključuje i I. Petricoli.[55] Sačuvani mramorni kapiteli pripadaju ciboriju, a njihove analogije nalazimo u ravenatskim crkvama 5. i 6 stolj.,[56] dok one glavne kolonade nalikuju više na naše preromanične kapitele rabskih crkava. Ulomci crkvenoga namještaja ukrašeni četveroprutastom i peteroprutastom pletenicom i dva dijelića zabata oltarne pregrade, te jedan fragmenat stupca na kojem se u kružnom okviru peteroprute pletenice nalazi reljef jagnjeta, danas svi u arheološkoj zbirci u Ninu, i jedan uzidan u pročelje kuće Piazza s ukrasom ptice uokvirene pletenicom, također pripadaju sv. Mariji.

Prigodom kopanja Dyggve je pronašao još čitav niz troprutastih pleternih ulomaka i drugih profilacija što su svakako ne-

[53] I. Kukuljević: Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim (Arkiv za povjestnicu jugoslavensku Zgb. IV, 1857., 318).

[54] L. Jelić: Spomenici grada Nina (Vj. hrv. arh. dr. Zgb. NS V, 1901., 192).

[55] I. Petricioli: Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjega i novoga vijeka (Radovi Instituta JAZU Zadar XVI–XVII, 1969., 320).

[56] G. Bovini: Die Kirchen von Ravenna. München 1961. passim.

kada bili dio unutarnjega namještaja crkve kako to svjedoče fotografije i planovi sačuvani u njegovoj zaostavštini. Gdje se danas ovi ulomci nalaze nije mi poznato. Oni svakako dokazuju kontinuitet crkve i u starohrvatsko doba.

Već je bila nabačena misao da bismo možda smjeli pomisliti na mogućnost da u starijoj fazi sv. Marije iz 6. stolj. prepoznamo arijansku baziliku slično kao što je takova postojala i u Saloni. U tom slučaju mogli bismo možda lakše razumjeti da se u aktima splitskoga sabora od god. 928. mogla uvući tvrdnja, kako je ninska crkva od starine imala samo nadpopa, a ne biskupa, iako je obzirom na monumentalnost bazilike sv. Marije i važnost Aenone kao uglednoga grada rimskih građana u to teško povjerovati.[57] Osim toga je Dyggve prilikom svojim iskapanja naišao ispod temelja ove bazilike na tragove manje starije ranokršćanske crkve, što sve daje znatnu vjerodostojnost crkvenoj tradiciji u Ninu, koja svoje početke stavlja u prvo doba kršćanstva.[58] O tome mi je Dyggve svojedobno sam govorio, a ove temelje je i ucrtao u svoj veliki tlocrt sv. Marije, što ga je izradio prigodom otkapanja. Veliki Marijin kult, očigledno veoma star u Ninu, prenio se danas na svečanost Gospe od Zvečeva, kod čega je karakteristično da se njen kip prigodom prenošenja u blagdanskoj procesiji na tri mjesta: iza župne crkve, na raskrsnici putova kod solane i prije ulaska u barku, stavlja na »Gospin stô«, antikne spolije, koji vjerojatno, barem veliki kapitel iza crkve, pripadaju rimskom forumu.

Avaro-slovenska najezda nije mimoišla ni Nin. Plamen je i ovdje, kao i u drugim gradovima Dalmacije, bio glavni faktor razaranja. To nas upućuje na činjenicu da je i u kamenoj an-

[57] »Nonensis uero ecclesia non episcopum antiquitus, sed archipresbyterum sub dictione episcopi habuisse cognoscitur«. Zaključci drugoga splitskoga crkvenoga sabora iz god. 928. (Codex JAZU I, 1967., 37; Šišić: Priručnik Zgb. 1914., 222).

[58] J. Lučić: Nin u IX stoljeću (Radovi Instituta JAZU u Zadru 16–17, 1969., 384); C. Bianchi: Zara cristiana, Zara II, 1879., 191; M. Perojević: Ninski biskup u povijesti hrvatskog naroda Split 1939., 30, M. Barada: Episcopus chroatensis (Croatia sacra Zgb. 1, 1931., 179).

tiknoj arhitekturi drvo igralo veoma znatnu ulogu.[59] Na prisustvo Avara podsjeća nas još današnji naziv ninske glavice Obrovica, 38 m, te toponimi Obrov i Obrovci oko sv. Nikole u Prahuljama. Kao da je ovdje negdje na ravnici Prahulja bio hring osvajačke avarske horde. Nije isključeno da i humak na kojemu je podignuta romanična crkvica sv. Nikole ima veze sa Avarima. Ostatke ovakovoga hringa nalazimo u sukošanskom kraju, između Kule i Budina, nedaleko prastare crkvice sv. Martina, te gornjih i donjih Žednica, kako je to prvi zapazio don Mate Klarić,[60] odakle se ostatak nasipa može pratiti s jedne strane sve do mora gdje završava na punti od Bribirščine, a s druge strane se gubi prema Babindubu i tako obasiže kraj koji je u srednjem vijeku nosio također naziv Obrovac. Izgleda mi da su slovenskim pratiocima Avara pripadali slovenski grobovi što su otkriveni u Materizi u neposrednoj okolini Nina[61] i na Maklinovom brdu i Razbojinama kod Kašića.[62] Na to nas upućuje pored ostaloga osobito i njihova sličnost sa avaroslovenskom nekropolom u Brodskom Drenovcu.[63]

Slomivši avarsku vlast novonadošli Hrvati sa svojim pratiocima gusto su naselili današnje Ravne Kotare i Bukovicu, kao i bogati salonitanski ager.[64] Plodne ravnice smještene između šumom obraslih uzvišenja, bogate vodom, pružale su obilno paše konjima novih došljaka, a velike ekonomije negdašnjih rimskih veleposjednika i njihovih kasnijih gotskih gospodara osiguravale su i ljudsku prehranu. Da su upravo ovaj kraj novi došljaci toliko napučili dokazuje i činjenica što čitav pre-

[59] Vidi moj rad: »Naše Primorje« (Pomorski Zbornik JAZU Zgb. I, 1962., 43).

[60] M. Klarić: Obrovac sredovječnih isprava (Vj. hrv. arh. dr. NS 16, 1935., 53).

[61] J. Belošević: Slavenska keramika iz ranosrednjevjekovne nekropole »Materiza« kraj Nina (Diadora 2, 1962., 237).

[62] Ovu je još do sada neobjavljenu nekropolu iskapao M. Suić god. 1955. Vidi Starohrv. Prosvjeta III serija, Zgb. 7, 1960., 271.

[63] K. Vinski-Gasparini i S. Ercegović: Ranosrednjevjekovno groblje u Brodskom Drenovcu (Vj. arh. muzeja u Zagrebu III S, I, 1958., 129.).

[64] Vidi L. Katić: Naseljenje starohrvatske Podmorske župe (Starohrv. Prosvjeta Zgb. III ser. 7, 1960., 159).

dio sve do dolaska Turaka nosi naziv Hrvati odnosno Hrvatska.[65] I dok su se prvi Sloveni koji su zajedno s Avarima prodrli u ove krajeve, kako se čini, klonili starijih ilirskih utvrđenih mjesta[66] i svoja naselja osnivali često u neposrednoj blizini razorenih ili napuštenih gradinskih utvrda starosjedilaca,[67] Hrvati su sa svojim pratiocima upravo tvrde gradove rimsko-ilirskoga naseljenja upotrijebili za središta svojih rodovskih oblasti. Tako su Karin- stari Corinium, pa Nadin- negdašnji Nedinum, te Bribir – rimska Varvaria, pa Scardona – Skradin, da spomenemo samo najglavnije, postali središta kasnijih župa. Ali je pored njih bilo još čitav niz manjih rodovskih središta, kao što su Vrčevo i Tinj, važna centra u Sidraškoj župi, pa bribirska Ostrovica i čitav niz drugih, danas još posve malo poznatih, kao što je npr. ona oko ranosrednjevjekovne crkvice sv. Martina u pozadini Sukošana.

Takav centar hrvatske župe postala je i stara Aenona. Sačuvala su nam se i imena nekih ninskih župana iz vremena

[65] U darovnici od 5. 7. 1194. samostanu sv. Krševana u Zadru spominje se nasuprot nabrojenim zadarskim svjedocima: »de Chrustia uero fuerunt hii testes itd.« (Smičiklas Codex 2, 1904., 268); a u jednom drugom dokumentu od 26. 12. 1298.: »unam possessionem in Chorvatia Domachofei in Luca« (S. Ljubić: Listine JAZU 3, 1872., 432).A također još i u ljetopisu fra Šimuna Klimentovića iz Lukorana prvih godina XVI stolj.: »tada pridoše turci naprvo u hrvate«, »pridoše turci u hrvate na božić«, te u nekoliko godina mlađem ljetopisu fra Šimuna Glavića Šibenčanina, koji je boravio u samostanu u Zadru: »pridoše turci naiprvi u hrvate i učiniše velika zla od ludi i od blaga«, »tada pridoše turci u hrvate na božć i staše u hrvati petnaest dni i učiniše velja zla . . . i ubiše dum ivanka na raščah i dum luku na rašicah i dum martina na mahurcih i dum jakova na trščah i dum vida na mirah i dum stipana na rogovi«. (I. Kukuljević: Kratki ljetopisi hrvatski, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku Zgb. 4, 1857., 34 i 39). I u uvodu tzv. Statuta lige kotara ninskoga iz XVI stolj. kaže se: »Qui disotto scriveremo le consuetudini che sono state nel paese di Croazia da Zara fin a Nona« (V. Bogišić: Spomenik narodnoga običajnoga prava iz XVI vijeka, Rad JAZU I, 1867., 230).

[66] Vidi moju raspravu: »Naše Primorje« (Pomorski Zbornik JAZU I, 1962., 42).

[67] Upor. npr. gradinu nekih par stotina metara jugoistočno od Trojan-grada više Maloga Stabna u Vrani, koja po svojem malom opsegu, u suho nasipanom obrambenom nasipu a bez ikakova nalaza ilirske keramike bi mogla možda spadati u takova ranoslovenska utvrđenja. Zahvaljujem kolegi Borisu Ilakovcu koji me upozorio na tu gradinu.

naše samostalnosti. To su: Bolemir,[68] Juraj,[69] Desina,[70] Adam[71] i Sergije,[72] te Godečaj sa nadvratnika crkve sv. Križa u Ninu.

O tom nadvratniku sa natpisom župana Godečaja mnogo je već pisano, ali o njemu još uvijek nije dana posljednja riječ. Ja sam u zadnjih četrdeset godina uvijek ponovno tamo navraćao i sa mojim učiteljem prof. Šišićem i pokojnim prijateljem M. Baradom često o njemu raspravljao. Uvijek sam se priklanjao Marunovom[73] mišljenju da nadvratnik prvotno nije klesan za njegovu sadašnju upotrebu. Sadašnji restauratorski radovi na crkvi sv. Križa još više su me u to uvjerili. Ne ulazeći u veoma složeno pitanje datiranja same crkvene zgrade kakova nam se ona danas prikazuje i koja po svojim stilskim osobinama jedva pruža neke elemente za užu dataciju, posljednji konzervatorski radovi jasno su iznijeli na vidjelo: 1. da crkva leži na temeljima antiknih stambenih zgrada, dakle na zemljištu koje ranije nije bilo sakralno; 2. da su u njene temelje grubo ubacana antikna profilirana spolija, što te temelje stavlja svakako u doba seobe naroda; 3. da sadašnja vrata nisu prvobitna, nego da je prvotni prag ležao niže, u nivou poda crkve i da je bio širi od današnjega i 4. da vrata nemaju rasteretnoga luka, zbog čega i je nadvratnik raspuknut.

Sam nadvratnik razlomljen je u dvoje. Ima danas sprijeda dužinu od 134 cm, najveću dubinu od 37,5 cm, a visina kose ornamentirane prednje plohe iznosi 24 cm. Prednja ornamentirana ploha koso ispada prema vani i dolje, tako da kamen nadvratnika na gornjem svom rubu ispada punih 20 cm iz pročelja same crkve. Plitki reljefni ukras simetrično je podijeljen u dva dijela i oivičen klesanim rubom. Donji friz 18 cm visok sastoji se od troprutaste biljne vitice koja zatvara devet medaljona, od kojih peti tačno zauzima sredinu pro-

[68] »Bolemir, iupanus nonensis« (Codex JAZU I, 1967., 67).
[69] »Iurra, nonensi iuppano« (Codex JAZU I, 1967., 150).
[70] »Desinna nonensi iupano« (Codex JAZU I, 1967., 117).
[71] »Adamizo nonensis iupanus« u nizu isprava kralja Petra Krešimira IV (Codex JAZU I, 1967., 106, 114, 121, 132, 133) i Zvonimira (ibid. 161, 163).
[72] »Sergius nonensis comes« (Smičiklas Codex II, 1904., 18).
[73] F. L. M.: Jedna opazka o nadvratniku iz hrvatske dobe u Ninu (Narodni list, Zadar, br. 32, 1888.).

stora. Gornji uži friz, samo 14 cm širok, odijeljen od donjega reljefnim rubom, jače prominira izvan zidne plohe crkve. Sastoji se iz troprutaste pletenice koja tvori deset kružnica unutar kojih je prikazano šest rozeta i četiri istokraka križa promjera 8 cm, od kojih je po jedan na svakom kraju friza, a dva, jedan pored drugoga, u samoj sredini, od kojih lijevi nedostaje. Oba ruba su odlomljena, od kojih je desni naknadno iskrpljen, dok lijevi u priličnoj mjeri nedostaje. Donja ploha nadvratnika, za nas najvažnija, ima 31,5 cm dubine, što najbolje dokazuje nezgrapnost ovoga kamena za nadvratnik i jasno ukazuje na činjenicu da mu je prvotna služba morala biti posve druga i da je ovdje naknadno upotrebljen. Najveći dio njene plohe, širine oko 75 cm i dubine 25–27 cm naknadnim je klesanjem udubljen za cca 4 cm i tako stvoren prostor za slobodno otvaranje vratnica, za koje su u oba prednja ugla udubljene plohe uklesane okrugle 6 cm dijametra široke običajne rupe za uticanje stožera vratnica. Taj za pokretanje vratnica udubljeni prostor oivičen je pravilno izglačanim rubom, na čijem je prednjem uzdužnom 7 cm širokom kraku uklesan natpis župana Godečaja. Na donjem rubu natpisa jasno se još uočavaju udarci dlijeta kojima je klesana udubljena površina za vratnice. Lateralno od uklesanog udubljenja za pokretanje vratnica sa obje strane na kraju nadvratnika zapažaju se izbrazdana okrugla mjesta cca 23 cm promjera što su nekada očito morala ležati na nekim stupovima ili možda kapitelima. Jedan od tih krugova, na strani početka napisa, dobro je vidan, dok je drugi samo djelomično sačuvan. Iz toga moramo zaključiti da je taj kamen prvotno morao služiti kao arhivolt u nekoj monumentalnoj građevini. Takova građevina iz ranog srednjeg vijeka poznata nam je do sada iz Nina samo bazilika sv. Marije u čiji ambijenat bi se i ovaj spolio obzirom na njegov reljefni ukras dao vrlo dobro uklopiti. Pomišljao sam najprije na ciborij, ali su otisci od kapitela na njemu mnogo veći od promjera sačuvanih kapitela nebnice sv. Marije. Po svojem duktusu friz se može veoma dobro uskladiti sa sličnim ukrasima ravenatskih crkava Justinijanovoga vremena u koje, kako smo već naglasili, možemo ubrojiti i ostatke ukrasa iz ninske sv. Marije.

O natpisu do sada je kod nas veoma mnogo pisano, ali je ime županovo, kako se čini, prvi ispravno pročitao pokojni prijatelj Barada.[74] Barada i ja često smo sjedili pred tim natpisom i o njemu razgovarali. Barada je mislio da taj natpis ne bi trebalo datirati prije kraja 10. ili početka 11. stolj. zbog onoga znaka ξ, što je iz grčkoga pisma unesen u beneventanu, a označuje u našim dokumentima, kako je to lijepo prikazala V. Jakić-Cestarić,[75] naš fonem c i č, a rjeđe z ili ž. To svoje mišljenje Barada je zasnivao na uvjerenju da se kod nas beneventana ne pojavljuje prije 11. stolj.[76] i što se taj znak kod nas javlja u nizu isprava iz 11. solj. sve pisanih beneventanom, te u nekoliko kamenih natpisa otprilike istoga vremena.[77] Viktor Novak već od svoje disertacije: »Scriptura Beneventana«, izdane u Zagrebu 1920., a i u svojim kasnijim radovima, zastupa stanovište da se beneventana u Dalmaciji razvijala paralelno sa onom u susjednoj Apuliji i da njezine početke i »bez pozitivnih sačuvanih fakata (koji nažalost i južnoj Italiji uvelike manjkaju)«[78] moramo staviti u ono vrijeme kad je u Dalmaciji sa Ivanom Ravenjaninom započela ponovna organizacija crkvene hijerarhije.[79] Za Ivana Ravenjanina piše Toma arciđakon da je po Dalmaciji i Hrvatskoj »obnavljao crkve, postavljao biskupe, raspoređivao parohije«, a za sve to su pored pismenih ljudi bile potrebne i knjige za vršenje vjerskih obreda i naučanje kršćanstva.[80] Da je upravo to vrijeme moglo biti pogodno da jedan znak iz grčkoga pisma bude preuzet u latinski alfabet za naše foneme č i ž, za koje nije u latinskom bilo odgovarajućega znaka, može nam kao

[74] M. Barada: Dvije naše vladarske isprave (Croatia Sacra, Zgb., 13–14, 1937., 51).

[75] V. Jakić-Cestarić: Ime župana na nadvratniku crkve sv. Križa u Ninu (Radovi Instituta JAZU u Zadru, 16–17, 1969., 357).

[76] F. Rački: Nutarnje stanje Hrvatske prije XII vijeka (Rad JAZU 115, 1893., 50) i isti: Hrvatska dvorska kancelarija (Rad JAZU 35, 1876., 33).

[77] Lj. Karaman: Natpis djakona Dobre. Izdanje »Bihaća«. Split, 1931.

[78] V. Novak: Scriptura Beneventana, Zgb. 1920., 33.

[79] V. Novak: Latinska paleografija, Bgd., 1952., 118.

[80] Thomas archidiaconus: Historia Salonitana (ed. F. Rački.- Mon. spect. JAZU, Zgb., 27, 1894., 33).

dokaz poslužiti činjenica, što je u to vrijeme grčki jezik još bio veoma raširen u crkvi po dalmatinskim gradovima, o čemu nam najbolje svjedoči Splitski evangelistar iz 8. stolj. u kojem je Ivanovo evanđelje na grčkom jeziku transkribirano latinskim slovima.[81] Zbog sličnih razloga mogao je taj grčki znak ući u mladu beneventanu i u susjednoj Italiji gdje je tada još upotreba grčkoga jezika u crkvi bila veoma raširena. Odatle su ga novi misionari, a to su mahom morali biti benediktinci, mogli zajedno sa pismom donijeti i u naše predjele. Prema tome ni taj neobičan znak za naš fonem č ne može biti čvrsta osnova za pobliže datiranje Godečajeva natpisa.

Ako sada sažmemo sve što o ovome nadvratniku i tome natpisu možemo reći, onda treba utvrditi: 1. da nadvratnik predstavlja okrnutu ukrašenu gredu jedne velike monumentalne građevine najvjerojanije iz kasne antike i da je ta greda prvotno ležala na dva stupa ili kapitela, čiji otisci su i danas vidni na krajnjim dijelovima njene donje plohe; 2. da je ona na svojoj neornamentiranoj plohi kasnije bila pomno izglačana i upotrebljena za natpis od kojega je danas preostao samo prvi redak; 3. da je ona naposljetku upotrebljena kao nadvratnik za crkvu sv. Križa, kraj čega je ispisana ploha najvećim dijelom klesanjem udubena, da bi se napravilo mjesta za pokretanje vratnica i tom prilikom uništen najveći dio natpisa i 4. da je upotrebljena za nadvratnik vratiju, koja prvobitno nisu bila za nju namijenjena, jer im nije sagrađen odteretni luk, zbog čega je i nadvratnik kasnije raspuknuo u dvije polovine. Da je oko nadvratnika i kasnije rađeno dokazuju odlomljeni fragmenti na oba gornja kraja, od kojih je onaj lijevi pronađen u nasipu oko crkve i od Jelića naknadno stavljen na svoje mjesto.[82] Naravno da ove činienice ni u koliko ne umanjuju vrijednost crkvice kao historijskoga spomenika naše davne prošlosti, bez obzira na njeno toliko raznoliko datiranje od strane stručnjaka. Ipak nas njezini temelji sa uba-

[81] V. Novak: Najstariji dalmatinski rukopis: Evangeliarium Spalatense. Paleografijska studija o nepoznatoj školi poluunciale osmoga stoljeća. Split, 1923. (Prilog Vjesniku za arh. i hist. dalmatinsku 10, 46).

[82] L. Jelić: Dvorska kapela sv. Križa u Ninu. (Djela JAZU, Zgb., 19, 1911., 15 bilj. 5).

čenim antiknim spolijima i sama dedikacija sv. Križa upućuju u prvo doba našega doseljenja.

Ako se pak pitamo za porijeklo samoga nadvratnika, onda moramo u prvom redu pomisliti na baziliku sv. Marije, kojoj bi on i po svojoj veličini i po stilskim karakteristikama mogao najprije pripadati. Prostranost te trobrodne bazilike najrječitije govori o napučenosti kasnoantične Aenone, a njena bogata unutrašnjost o blagostanju njenih građana. Njezine pak stilske karakteristike, što nas upućuju na Ravenu, pružaju znatnu podršku pričanju Tome arcidakona o tome, da su upravo vjerovjesnici iz Ravene došli da arijanske Hrvate privedu u krilo rimske crkve. Brojni fragmenti troprutaste pleterne ornamentike, što ih je arh. Dyggve našao prigodom svojih iskapanja sv. Marije dokazuju da je unutrašnjost te Justinijanove bazilike bila restaurirana ili preuređena poslije avaro-slovenske provale upravo nekako u doba doseljenja Hrvata u 7 ili na početku 8. stolj. To nam upravo daje podršku da dolazak Ivana Ravenjanina i njegovih pomagača stavimo odmah na početak našega doseljenja,[83] a ne tek dva stoljeća kasnije, kako su to htjeli neki od naših povjesničara. Takovo shvaćanje podupiru donekle i dva najstarija relikvijara ninske crkve: bursa sa lopaticom sv. Asela i škrinjica-relikvijar nepoznata sveca od kojih oba nose još sve karakteristike merovinške epohe i mogu se datirati u kasno 7. ili u 8. stolj.[84] Štovanje sv.

[83] Thomas archidiaconus: Historia Salonitana (ed. Rački, Mon. spect. JAZU, Zgb., 26, 1894., 33). Upor. i D. Gruber: Nekoja pitanja iz starije hrvatske povijesti (Vj. zem. arkiva, Zgb., 20, 1918., 130). Vidi i Lj. Karaman: Sarkofag Ivana Ravenjanina u Splitu (Starinar SKA, Bgd., ser. III, 3, 1925., 43) i M. Barada: Nadvratnik VII stoljeća iz Kaštel Sućurca (Vj. hrv. arh. dr., Zgb., NS 19–21, 1940., 407).

[84] C. Bianchi: Zara Cristiana, Zara, II, 1879., 249); L. Jelić: Thaesaurus ecclesiae cathedralis nonensis (Compte rendu du IV congrès scientifique international des catholiques, Friburg 1898); T. G. Jackson: Dalmatia the Quarnero and Istria, London I, 1887., 345; I. Kuk Ljević: Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim (Arkiv za pojestnicu jugoslavensku, Zgb. IV, 1857., 317); isti: Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije, Arbanije, Krfa i Italije, Zgb. 1873., 42; Lj. Karaman: Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zgb., 1930., 142; I. Petricioli: Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjega i novoga vijeka (Radovi Instituta JAZU u Zadru, 16–17, 1969., 338).

Asela ne mora se vezivati upravo uz Akvileju, kako se to kod nas često čini, nego je ono, prema mišljenju prof. Marijana Grgića, moglo iz Marseillea upravo preko Ravene dospjeti u naše krajeve.

Nema sumnje da su ovi prvi vjerovjesnici koji su posredstvom tadašnjega bizantijskoga egzarha Izacija iz Italije došli u Hrvatsku biti monasi bendiktinci.[85] Za Martina, što ga je papa Ivan IV, i sam rođeni Dalmatinac, poslao »s obiljem novaca, da po cijeloj Dalmaciji i Istri otkupljuje zarobljenike« znamo da je obnašao čast opata,[86] a i svi kasniji papinski poslanici u naše krajeve za doba narodnih vladara bili su od reda benediktinci.[87] Ali pored organizacije crkve glavno djelovanje benediktinaca odvijalo se tada na ekonomskom polju. Oni su na negdašnjim rimskim zemljoposjedima obnovili agrarnu produkciju, koja je očito za vrijeme avaro-slovenske kratkotrajne vladavine bila zapuštena i tako stvarali ekonomske centre novoga prosperiteta ne samo crkve, koju su nanovo organizirali, nego i države. Ostatke takovih njihovih centara, koje možda jedva možemo i nazvati samostanima, nalazimo razasute po čitavom našem teritoriju od Istre do Albanije. To su ostaci onih trolistih i šestolistih crkvica što ih danas u Ravnim Kotarima poznajemo ispod Islama[88] i Kašića,[89] te kod Pridrage,[90] a čiji broj se zahvaljujući našim arheolozima stalno povećava.

[85] A. Dabinović: Hrvatska državna i pravna povijest. M. H. Zgb. 1940., 48.

[86] »Johannes, natione Dalmata... misit per omnem Dalmatiam seu Istriam multas pecunias per sanctissimum et fidelissimum Martinum abbatem propter redemptionem captivorum qui depraedati erant a gentibus«. (Liber pontificalis I, 330). Upor. i Rački: Documenta 277.

[87] I. Ostojić: Bened ktinci u Hrvatskoj, Zgb., I, 1963., 82.

[88] Još neistražen lokalitet Crkvice u polju ispod Islama grčkog, danas prekriven šikarom.

[89] Lokalitet Mastirine ispod Kašića, gdje je Gunjača god. 1955. otkrio nad rimskom vilom rustikom šestolisnu crkvu sa bogatom pleternom ornamentikom. (Starohrvatska Prosvjeta Zgb., III ser., 7, 1960., 270).

[90] Šesterolisna crkva sa narteksom i samostanskim zgradama iskopana od S. Gunjače na lokalitetu Manastirine ili Miovilovac na mjestu rimske vile rustike. S. Gunjača: Srednjovjekovni Dolac kod Novigrada. (Starohrvatska Prosvjeta III ser., Zgb., 8–9, 1963., 28).

Prvo ime jednoga našega benediktinskoga opata upravo nam je sačuvano u Ninu. To je Theudebert na Branimirovom natpisu, očito opat samostalna sv. Ambroza u Ninu. Natpis, danas od slane potpuno propao, otkrio je Luka Jelić kad je rušena crkvica sv. Mihovila, da bi se moglo vršiti istraživanje na rimskom forumu. Samostan sv. Ambroza, koji još uvijek čeka svoje iskapanje, biti će, kako mu i samo ime kaže, kasnija zadužbina već iz franačkoga perioda. Zato govori i samo germansko ime njegova opata.[91] To je vrijeme kad se u Ninu na teritoriju stare biskupske crkve sv. Marije osniva i ženski samostan benediktinaka sv. Marcele[92] i kada se vjerojatno gradi nova stolna crkva čije je temelje prvi otkopavao Luka Jelić ispod sadašnje župne crkve[93] u novom središtu grada, koji se oblikovao oko vladareva dvora[94] i nove biskupove rezidencije. Tada Nin postaje centar franačke Hrvatske, pošto je Zadar poslije ahenskoga mira god. 812. ostao u granicama istočnorimskoga carstva. Ovom vremenu pripada i niz onih ninskih relikvijara što nose sve oznake franačkoga doba.

Ova nabačena slika Nina i njegove okoline neka pripomogne boljem poznavanju našega najstarijega naseljenja na Jadranu.

[91] »Temporibus dom(i)no B(ra)nnimero dux Sclauorum ego Teudebertus abba pro remedio anime mee fieri rog(avi)« (F. Šišić: Priručnik izvora hrv. historije, Zgb., 1914., 123; I. Petricioli: Osvrt na ninske graditevine i umjetničke spomenike srednjega i novoga vijeka, Radovi Instituta JAZU u Zadru, 16–17, 1969., 336).

[92] U izgubljenom opisu ninskih spomenika doktora Ivana Kašića iz 17. stoljeća bio je prema Bianchi-u (Zara Cristiana, Zara 187)., 257) očito iz nekoga dokumenta ispisan slijedeći podatak: »Anno Christi DCCCCXLVIII, soror Maristella, soror Johanna, Deodata, Cresimira, Helena, Marchina et Alba sumpserunt habitum s. Benedicti in monasterio nonensi s. Mariae prope Ecclesiam maiorem ad portum urbis die 14. augusti, abbate Ambrosiano sacra ministrante«.

[93] L. Jelić: Spomenici grada Nina (Vj. hrv. arh. dr. NS VI, 1902., 103); isti: Dvorska kapela sv. Križa u Ninu (Djela JAZU 19, 1911., 18); M. Suić-M. Perinić: Revizija iskapanja »ninskog baptisterija«. (Diadora Zadar II, 1962., 317).

[94] »in nostro Nonensi cenaculo residens«, kralj Krešimir IV u svojoj ispravi kojom 1069. poklanja samostana sv. Krševana u Zadru otok Maon (Codex JAZU Zgb„ I, 1967., 113).